

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ, EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, ISTANBUL UNIVERSITY

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

REVIEW OF THE INSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES

Müdür — Editor

Ord. Prof. Dr. ZEKİ VELİDİ TOGAN

CİLD — VOLUME III.

CÜZ — PARTS 3 - 4

1959-1960

Edebiyat Fakültesi Matbaası

İSTANBUL

1966

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ, EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, ISTANBUL UNIVERSITY

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

REVIEW OF THE INSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES

Müdür — Editor

Ord. Prof. Dr. ZEKİ VELİDİ TOGAN

CİLD — VOLUME III.

CÜZ — PARTS 3 - 4

1959-1960

Edebiyat Fakültesi Matbaası

İSTANBUL

1966

KAZAN HANLIĞINDA İSLÂM TÜRK KÜLTÜRÜ*

(Kanunî zamanında 1550 de Kazandan gönderilen bir rapor)

ZEKİ VELİDİ TOGAN

Volga Bulgarlarında İslâmiyet, X. asırdan başlayıp yayılmışsa da Cengiz oğulları zamanında Altın-Orda'da Horezm kültürü kuvvetle yayılınca ya kadar Bulgar'da müslümanlık dar bir sahaya münhasır kalmıştır. Şimdi, G. Yusupov'un toplu olarak neşrettiği Bulgar mezar taşlarından¹ anlaşıldığına göre, o zaman müslümanlar eski Bulgarların dili olan Çuvaş şivesinde yazmışlar. Ebu Hamid al-Endelusi Horasan'da yetişen bazı âlimlerden bahsediyor ve Süleyman b. Davud Saqsîni yahut (Suvârî) isminde birisinin İslâmiyata ait arapça ve farsça eserleri bize kadar gelmişse de Bulgar'da İslâm kültürünün payidar olduğunu gösteren geniş bir edebiyat mevcut olmamıştır.

Altın-Orda devrinde ise, bilhassa milâdi 1300 senesinden sonra Bulgar'da ve onun kuzeyindeki Kazan'da İslâmiyetin bir yayılış merkezi vücade gelmiş ve bu devirde eski «Çuvaş edebi türkçesi» ancak gayri müslim Bulgarların konuşma dili şeklinde kalmış, mezar taşlarından da anlaşıldığı gibi, burada Ortaasya Türk edebi dili yayılmıştır. Buraya kendilerini peygamber evlâdı olarak tanıtan "Seyid"ler gelmiş, onlar tarafından idare edilen «hânigâh» yani tekkeler, imaretler vücade gelmiş, mektep ve medreseler inkişaf etmiştir. Bulgar ve Kazan'da gelişen cami ve medrese ve hamam kültürü, Saray şehrinde olduğu gibi, Horezm İslâm kültürünün tam tesiri altında bulunmuş, yalnız Kırım ve Kazan'da Cengizlilerden İçkili Hasan evlâdı yerleşince burada Kırım yoluyla Osmanlı tesiri de kendisini göstermiştir. Fakat bir sual daima hatıra geliyor: Kazan'da eski Bulgar'da görülmiyen bir aktif müslümanlık propogandası olmuş, bu nereden gelmiş? Acaba burada İslâm kültürü için çalışan camialar Saray şehri iç kavgalar neticesinde dağılınca buraya iltica etmiş unsurlardan ibaret mi idi?

Son zamanlarda bu meseleyi nisbeten aydınlatan bazı vesikalar ele geçmiştir. Rus âlimlerinden S. Şpilevski "Kazan vilâyetindeki eski

* Türk Şarkiyat Derneğinde 8.10.1964 tarihinde okunan bir tebliğdir.

1 G. Yusupov, *Vvedenje v Bulgaro-tatarskuyu Epigrafiku*, M.-L., 1960.

şehirler ve diğer Bulgar - Tatar kültür âbideleri" ismindeki eserinde şimdiki Kazan'ın bulunduğu yerlerin XIII. asırda Rusların geniş mik-yasta yerleşmekte olduğu bir mntakayı teşkil etmiş olduğunu ve (s. 70-76) milâdi 1298 senesinde Kazan isminde bir hükümdarın kendi nam ve şöhretini ebedileştirmek maksadiyle şimdiki Kazan'ın biraz kuzeyinde "Eski Kazan" ismiyle maruf yerde bir müslüman şehri bina ettiğini, 104 yıl sonra Hicri 804 (milâdi 1402) de bu şehrin şimdiki Kazan şehri yerine nakledilerek yeniden kurulduğunu belirten bazı rivayetleri toplamıştır¹. Bu malûmatı ihtiva eden "Beyani Destanı Tarih" gibi isimlerle zamanımıza kadar gelen bazı yazma rivayetler (ki bunlardan birisini aslen Alman olan Prof. Fux da 1817 yılında neşrettiği eserinde zikretmiştir) zamanımıza kadar gelmiş ve tarafımdan da görülmüş iseler de, şimdiye kadar neşrolunmamışlardır. Bu eserlerde Kazan'ın ilk hanının ismi "Sayın" diye yazılmış, bu "sayın" kelimesi, maruf Cengizlilere nisbetle öldüklerinden sonra "aziz" karşılığı olarak kullanılmış bir türkçe kelimedir, yani isim değildir. Altın Orda'da "Sayın" sanılan han, "Batu Han" dir. Sonradan Kazan adını alan yerler onun has yurdu olmuş ve kendisine "Sayın Han yurtu" denilmiştir.

Rus bilginlerinden V. Semenov daha 1836 da Kazan'ın başlangıç tarihine dair araştırmalarında ezcümle şunları yazmıştı: "Kazan şehri Rus vakanuvisleri tarafından ilk olarak 1370 senesinde zikir edilmiştir. Buna bidayette "Sayın Yurdu" (Sayinov Yurt) demişler, bu Batu Handır (o zaman şehir olmamış, bir "yurd" yani yayla yerleri olmuş). Kazan ismi burada bir şehir bina edilmesi ile bağlıdır. Bu da Ebulgazi Hanın zikir ettiği Çagatay hanlarından Kazan-Han (1334-1346) olabilir"².

"Kazan", yahut "Gazan" ismi eski Bulgar şehirleri arasında görülüyor. "Kâşân" ismindeki bir şehir veya kasaba olmuşsa da bu tamamen başka tarafta Volga bükümünün batısında, şimdiki Tetiş şehri çevresinde olmuştur. Şehir "Gazânî" ismiyle Temur zamanına ait vesikalarda görülüyor. Temur 1395 yılı Toktamış'a karşı yaptığı ikinci seferi hakkında Anadolu'da kendisine taraftar olan Çemişkezek Beyi Yalman'a yazdığı mektubunda kendisinin Toktamış'ı takip ederek Etil nehrine kadar gelip Bulgar şehri yanında savaştıktan sonra Toktamış'ın Rus vilâyetine kaçtığını ve Temur'un kendi ordusu ile "Gazni" (غزنی) yahut "Gazani" tarafına geldiğini ve Rus ülkesine giden rakibini takipten

¹ S. Şpilevski, *Drevniye Goroda i drugiye Bulgarsko-Tatarskiye Pmiatniki v Kazanskoj Guberni*, Kazan, 1877. s. 70-77.

² *Biblio'teka Inostrannyx pisateley o Rossiji*, t. I (Barbaro), Petersburg, 1836, s. 153-5.

vazgeçerek simdiki Ukrayna'da Üzi (yani Dneper) nehri havzasına doğru hareket ettiğini yazmıştır. Merhum Mükrimin Halil beyin elinde bulunan "Mecmua-i Münşeât" kitabında vr. 93 b de münderic bulunan bu sözler Âşir Efendi Kütüphanesinde kısım III, No. 326 "Münşeât Mecmuası"nda vr. 94a "Toktamış Bulgar hududuna kadar takip edip ona tâbi kabileleri ele geçirdik, oradan Gazani'ye gidip oradan da Üzi nehri istikametine hareket ettik" şeklinde yazılmıştır. Bursa'da Haraççioğlu Kütüphanesinde 1051 numaradâ mahfuz bulunan İbn Arapşahın "Acâib al-Maqdûr" kitabının çok mükemmel ve güzel bir nüshası vardır. Bunu Hicrî 841 (milâdî 1437) de Ali İbn Musa al-Ghâzânî isminde bir zat yazmıştır. Böyle mükemmel bir yazı eski Bulgar'da yazılmazdı. Kırım Hanı Hacı Geray'n ve Kazan Hanı Sahip Geray'in türkçe fermanlarında (*Türkiyat Mecmuası*, II, s. 13) bu memleketin emir ve hâkimlerinden sonra "Sādât-ı 'Izām" yani büyük seyidler zikredilmiştir. Bu yarlığı tetkik eden A. Taymas Altın-Orda'da yazılan başka fermanlarda seyidler beylerle bir sırada dahi zikredilmediklerini kaydetmiştir. Bir de Kazan'da Azerbaycan ve Horasan'da kullanılan istilâhlar, o cümleden "rabdh" yerine "biste" yani varoş kelimesi kullanılmıştır. Volga havzasındaki diğer şehirlerde böyle "biste" (beste) ler görülmemektedir. Bu husus Kazan'da İlhanlı devri kültürünâ tesirleri olduğunu düşünmeye sevk etmektedir. Böyle bir tesir anlaşılan gerçekten olmuştur. Süleymaniye'de Hacı Mahmud Ef. Kütüphanesinde 3394 No. mecmuada vr. 62 a da II. Selim devrinde 1568 de yapılmak istenip bir sonuca getirilmeyen "Astarhan seferi" ne ait yazıda şöyle bir kayıt bulunuyor: "Bu sefer bu maslahat eyle oldu ki âl-i Çengiz'den Sultan Mahmud Gazan asrında şerefi İslâmî müşerref olan Tatar taifesinden bir cemaat ol diyarda gaza idup vatan tutup Kazan Tatarı denmekle meşhur oldular. Devleti Gazaniye inkirazından sonra Moskov keferesinin tahtı kahrında kalup hâlâ dergâh-ı penahâ nameler gelüp iki nehir (Volga ile Don) meyanını harq ve işâl emrine sevkettiler". Burada "Mahmud" Kazan'da Uluğ Mahmud Han'dan sonra gelen oğlu "Mahmud" yahut "Mahmudek Han" ismiyle karıştırılarak İlhanlı hükümdarı "Sultan Mahmud Gazan" şeklinde sokulmuş olabilir. Fakat Hacı Mahmud Ef. yazmasında buraya "gaza yapmak için müslüman Tatar gazilerinin gelip yerleştiği" ne dair tafsilât vardır. Böyle bir kayıt Ulu Muhammed'in oğlu Mahmudek Han zamanı için yakışmaz. Herhalde Gazan Han İslâmiyeti yaymak yolunda giriştiği geniş teşebbüsler arasına Altın-Orda devletinin şimalinde, Şpilevski'nin anlattığı gibi, XIII. asırda Hıristiyan Rus unsurunun fazla miktarda sokulmağa başladığı bir mntıkaya "Tatar gazileri"ni bunlara kendi memleketinde itina ile beslediği "Seyitler"i de terfik

etmiş, istihkâm kale vücude getirtmiş ve kale etrafında kendi memleketi tarzında varoş "beste" vücude getirtmiş olması mümkündür. Nasıl ki bu Gazan Han'ın islâmiyeti kabul ettikten sonra bunu Ortaasya Hanbalık (Pekin) deki Kaanlığa tâbi Kansu vilâyetinde islâmiyeti yaymak yolunda teşebbüs ettiği görülmektedir. Bunu Reşideddin'in kayıtlarından anlıyoruz¹. Aynı Reşideddin'in "Münşeât" kitabından (s. 17) Gazan Han devrinde Kafkasyanın kuzeyinde şimdiki Vladikafkas şehri yakınında Altın-Orda hanlarına tâbi bulunan Balçemen (Balçman) şehrinin dahi İlhanlı nüfuz sahasına girmiş olduğunu anlıyoruz. İbn Bâttuta da bu mıntakada bulunan Macar şehrinde Iraktan gelmiş Rufa'î şeyhini ve maiyetindeki dervişlerini zikretmiştir. Reşideddin'in İslâm teolojisine ait eserlerinin kendi zamanında Tebriz'de yazılan nüshalarının Altın-Orda'da Saray şehrinde veyahut Kırım'da bulunduktan sonra Osmanlı devleti başkentlerine gelmiş olduklarını kütüphanelerimizde mevcut nüshalardan öğreniyoruz. Altın-Orda'nın sınır mıntikalarına küffarla gaza etmek üzere Azerbaycan'dan "Gazi"lerin gönderildiği, hattâ Gazan Han'ın muasırı olan Erdebil Şeyhi Safiyeddin Erdebili'nin dahi bu gazilerle birlikte bir aralık Kıpçak bozkırlarında bulunduğu bu şeyhe ait menkibelerden öğrenilmektedir. Diğer taraftan Kazan ve Balçimen gibi yerlerde Gazan Han zamanında çok tervic olunan ticaret merkezleri husule gelmiştir.

Bize kadar gelen yazılı vesikaların tetkiki, Kazan ve Kırım gibi yerlerde İlhanlı devleti zamanında inkişaf eden, "divan" (defterdarlık) ve "hazine" (qazna) teşkilâtının ve yazı sanatının bu ülkelere bir ithal malı olarak geldiğini, bunun yerli ahalinin içinden kaynayıp gelişen bir tekâmül eseri olmadığını göstermektedir. Sonradan Kazan hükümdarı olan Uluğ Muhammed Han'ın 1428 yılında II. Murad'a ve Kırım Hanı Hacı Giray'ın 1453 yılında Fatih Sultan Mehmed'e gönderdikleri yazılar, Tebriz'de ve Herat'ta en yüksek derecesine ulaşan divanî hatla yazılmıştır. Yazı dili de güzel doğu türkçesidir. Topkapı Sarayında mahfuz bulunan bu vesikaları Prof. Akdes Nimet 1940 senesinde neşretmiştir. Halbuki Kazan'da hükümrânlık eden Sahip Giray Han'ın 1522 tarihli fermanının yazısı o kadar kötü ve dili o kadar cahilânedir ki, adı geçen Ulu Muhammed Han'ın hükümrânlık ettiği Kazan'da yazılmış olması bu şehirde güneyden (Tebriz ve Herat'tan) gelen bu medeniyetin ancak dalgalar halinde gelmiş olduğunu gösterir. (*Türkiyat Mecmuası*, II, 19: عن يلافات , مبارک , املاک , خراجات , عن الآفات , مقیمان , سادات : قراجات عن يلافات , مبارک , املاک , خراجات , عن الآفات , مقیمان , سادات , موبارک , الماک , قراجات).

¹ *Câm-ı al-tavarix*. rusca yeni tercümesi II. 1960. s. 209; E. Bloche neşri metin (Leiden 1911) s. 601

Kazan'a Herat'tan musikişinas ve mugannilerin getirildiği ve Kazan Hanı Muhammed Emin Han'ın Herat usulünde şiirler yazan bir şair olduğu malûmdur*. Bunların yanına şimdi aslen Astarhanlı olup Kazan'da yaşayan Muhammed Şerif isminde ve Şerifi mahlaslı bir şairin 1550 senesinde doğu türkçesi ile yazılmış "Zafername-i Vilâyet-i Qazan" ünvanlı mükemmel bir eseri katılmaktadır. On sahife tutan bu eser Kütahya yanındaki Tavşanlı kazasında Zeytinoğulları Kütüphanesinde 2348 numaralı mecmuanın 60 a-64 b varaklarında münderic bulunmaktadır. Kazanlıların 1550 yılı kışında, Rus çarı IV. (Müthiş) Ivan'ın Kazan şehrini muhasara ederken gösterdikleri fedakârane savaşlarını ve çarı bu muhasarayı terkedip gitmeğe mecbur ettiklerini tavsif eden bu eser, 957 hicrî yılı Muharrem ayı tarihini taşımaktadır (yani 1550 yılı Ocak yahut Şubat ayında yazılmıştır). O zaman Ortaasya Türk memleketlerinde yayık olan edebî çağdaycanın bilhassa Alişir Nevaî gibi mümtaz simasının yazı üslûbunun Kazan'da benimsenmiş olduğunu gösteren bu vesika ancak "Şâhib-i devletleri" tâbiriyle zikredilen Osmanlı devleti büyüğünün bu hâdiselere "nazar"ını çekmek için yazıp gönderilmiştir. Bu "Şâhib-i devlet" in Kanunî Sultan Süleyman olduğunu tahmin edebiliriz. Yazının metnini burada olduğu gibi naklediyorum:

(60 a) ظفر نامه ولایت قزاق

ضمایر صافیة ارباب اولوالابصار و خواطر زاکیه اصحاب ذوی الإعتبارغه آفتاب طالعتاب
تیکین واضح و روشن و لایح و مبرهن تورور¹ کیم ولایت بلقار اقلیم سبمه (دین) یتینچی
اقلیم تورور، قرغه منسوب ایرور یعنی قر پرورشیدا تورور علی ما هوالمذکور فی الکتب
الریاضی. و تقی بو ولایت بلقار، قطب شمالیغه کمال قریبیدن اواخر جوزا و اوایل سرطان دا
صلوات خمسہ نینک بیرسی نینک یعنی صلوة عشا نینک وقتی تبرولماس زیرا کیم شفق امامین²
قشیدا عبارتدر حمرة دین، آتینک غیبوتندین بورون راق. بو اوقات معلومه دا وقت صلوة

* "Yeni Türkistan" İstanbul, 1927. No. 2-3. s. 27-28.

¹ نور :

² Yani İmâm Muhammed ve Yusuf.

فجر یعنی صبح صادق ظاهر بولور، اول سبب دین اول قومغه صلوة عشا واجب بولماس علی ما هو المذكور فی کتب الفتاوی سیمّا فی الکنز¹ والواقی² والکافی³. 10

وقتی بو ولایت بلغارینیک های تخی بلده طیبه محروسه دارالاسلام قران حیت عن حوادث الزمان اسلام ولایت لازندین⁴ یراق توشوب کفار سر حدیفه متصل تورور.
مصراع: همسایه بد مباد کس را

هیچ طرفدین اتکا مدد و معاوت یتشاس مکر عنایت رب العالمین قرین و ملائکه لار 15
ناصرو معین بولنای لار اول سبب دین بلده محروسه قران شهرینک پادشاه لاری - کفار برلا زمانه مقتضاسنجه مملکت رفاهیق وکشایتی رعیت فراغی واسایشی اوچون مدارا برله آرادا ایلیچی بوللا⁵ یورو شوب کیلش بارش قیلور ایردی لار
شعر:

اسایش دوکیقی تفسیر این دوحر فست : با دوستان مروت بادشمنان مدارا.

20 ثانیاً صاحب السیف والقلم منبع الجود والکرم مرحوم و مغفور ابو النازی صفا کرای بهادر خان قران ولایتیغه پادشاه بولدی (60 b) ایرسا کفار برله دیادا دینی و آخرتدا ایوی⁶ باشقالیقیدین انالابرار لنی نسیم وان الفجار لنی جحیم یصلونها یوم الدین⁷ آیه کریمه وقتانلوا المشرکین کافه⁸ امرینا مأمور بولوب یجاهدون فی سبیل الله با موالمهم وانفسهم⁹ مقتضی سنجه بو حدیث نبوی وفالزوة احدی الحسینین¹⁰ : اّما الظفرو الغنیمه واما الشهادة والجنة مضمونیدین فرحناک 25

¹ *Ḳanz al-daqa'iq*, Hafizh al-din Abu'l-Barakāt al-Nasafi (öl. 1310) eseri; bk. *Keşf uz-zunun*, yeni neşri, II, 1315; C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literature*, Sb. II, 265.

² Aynı müellifin *al-Vāfi fī'l-Furugh* nam eseri, *Keşf uz-zunun*, II, 1997, Brockelmann, II 265.

³ Aynı müellifin şimdi zikri geçen *al-Vafi* nam eserine şarhi, bk. *Keşf uz-zunun*, 1378, 1997. Muhammad al-Hakim al-Marvazi'nin de fıkhı ait bu isimde bir eseri varsa da (Brockelmann, Sb. I, 288, 638) Şerifi'nin zikr ettiği o değildir, çünkü Şams al-Aimma al-Saraxsî tarafından şerh edilen bu eserde şimal ülkelerinde yatsı namazı meselesi yoktur. Şerifi'nin zikr ettiği "Al-Kāfi" Nesefi'nin eseridir, ki orada bu mesele vardır. bk. Şihabeddin Mercani, *Nāẓhurat al-ḥaq fi farḡiyat '-iṣā va in lam yağub al-ṣafaq*, Kazan 1870, s. 120, 147.

⁴ Cod: لاردین

⁵ Bulius, latince; bajulus, italeanca: Bailo, Osmanlıcadan

⁶ Yani cennet ve cehennem.

⁷ Qur'an = Q. LXXXII, 14.

⁸ Q. IX. 36.

⁹ Q. IX. 20.

¹⁰ Q. IX. 52. الحسين nin evveli ve sonu müellifin veya istifade ettiği kaynağın

بت:

غزاة اهلينه عالدا بو بر حسن لطافت بار ظفر تابسا غنيمت كر شهادت تابسا جنت بار
و بو خبر مصطفوی من رمی فی سبیل الله تعالى سهما عدول له تحررا والمنبل به كالراي
مضمونيدن نشأناك بولوب

قطعه:

30

کیمکه بر اوق آتسا مشرکلار بوزیک دین اوچون
کویا حق یولیدا برنده آزاد ایلاکای

بو أجردا برگا دور¹ هر کیم غزاة امیدیدا

بر اوق اتیلنای² ویا شمشير بنيادایلاکای

و دخی بو حدیث نبوی³ کیم رباط یوم و لیله خیر من صیام شهر و قیامه و ان جری
35 علیه عمله الذی یعمله و اجرى علیه رزقه وامن من افسان معنی سن ملاحظه قیلوب

قطعه:

بر کیجه کوندوز غزاة امیديله آط باغلاماق
یخشی دور برآی توتوش صوم و کیجه اعمال دین

اولسا گر رزق و ثوابی تیکوسی دور قیریدا⁴

40

اولسا امن اولغوسی دور فتنه دجال دین

الله تعالى حضرتیدین اجر جمیل و ثواب جزیل اومونوب عداوت بناسی نینک اساسنی
توزوب آراداغی اتحاد و داد رسته سنی اوزوب مخالفت ابوابنی مفتوح و مراسلت ایشکینی
مسدود قیلیب انا ظالم ان لم انتقم من الظالم تیو غزات و جهاد آطلارینه آطلائیب شمشير
قتال و آبدار و کافر کیش نی مبارک بیلینه بنلاب

45

شعر:

مرغ آبیان جوهر دریای تیغ او

(61a) هر يك بروز ممرکه صیاد صدنهنگ

جاهدوا فی سبیل الله با موالکم و انفسکم⁵ تیزکونی⁶ قولونا آلیب آیاغنی سعی و طلب

1 Cod: برکادوز

2 C4d: ایلاکای

3 Cod: قوی

4 ihtimal قیریدا; bu nevi hatalar eseri mecmuasına alan Türkiyeli zatın malıdır.

5 Q IX, 41.

6 Cod: تیزگوسی

50 اوزانكوسينا سوقوب ففضل الله المجاهدين على القاعدين¹ درجه سيدين اميدناك بولوب
 ولا تحسبن الذين قتلوا في سبيل الله امواتا بل احياء عند ربهم² الآية مضمون شريفدين انواع
 بهجت و سرور و اجناس مكرمت و حضور دست ريب توهي الملك من تشاء و تنزع الملك
 ممن تشاء³ ميدانيده ان الله يؤيد بنصره من يشاء⁴ علميني كوتروب اية كريمه كم من فته
 قليلة غلبت فته كثيرة⁵ باذن الله تيو جنود مسعود اسلامي آليب اول كفار بدگيش و
 55 ضلالة آنديش كيم اولئك في ضلال مبين⁶ دورلار آلار اوستونا يوروب الازني قتل ايليب
 جاييب سانسيز اسيرلار وساغش سز غنيمت لار كلتورور ايردي لار .

مدت مديده و عهد بيد بو منوال اوزارته كچار ايردي . اتفاقا قضا و قدر منادي سني نيك
 اينما تكونوا يدرككم الموت ولو كنتم في بروج مسيده⁷ ديكان نداسي حضرت خان نينك
 مسامع شريف لاريغه يتشيب قل ان كنتم تفرون الموت فانه ملايكم⁸ صداسني اشتيب خان
 60 حضرتلري همان رضا بويني قضا قولونا سونوب حق تعالى دين رحمت و مغفرت اوموتوب انالله
 وانا اليه راجعون⁹ تيو فاذا جاء اجلهم لا يستاءخرون ساعة ولا يستقدمون¹⁰ مقتضى سينجه
 تيريك ليك طوردين اميد كسب حيات ليق مئاسيدين انسا چكيب¹¹ كل نفس ذايقة الموت¹²
 شريتي كل من عليها فان¹³ زميدا وسقامم ربهم¹⁴ ساقى قولوندين ايچيب دارغرور
 دين سراي سرورغه رحلت قيلدي ايرسا ذلك تقدير العزيز العليم¹⁵
 غزل:

آه واويلا اولوم دين تنداكي جان تترايور
 (61 b) جاندين آيرتاق بلادور تيو ابدان تترايور

1 Q IV, 95.

2 Q III, 169.

3 Q III, 26.

4 Q. III, 13.

5 Q. II, 249.

6 Q XXXIX, 22.

7 Q IV, 78

8 Q LXII, 8 الموت الذي تفرون منه

9 Q II, 156.

10 Q VII, 34.

11 Cod : انسا چيب Radloff, Wb. I, 748 : *ānsā* ; 1434 : (Kazanča) *iñsā* = *umuz*.

12 Q III, 185 v. s

13 Q LV, 26.

14 Q EXVI, 21.

15 Q VI, 96.

- بو اولوم دور بارجانی¹ منموم و محزون ایلاگان
 بو اولوم نینک خوفیدین چشمه حیوان تترایور
- 70 ییر یوزیداکی اولوم نینک ضربتیدین خلق ارا
 کوکداکی یولدوزلار و شمس درخشان تترایور
 گه یوزین یرتیب قرارتیب گه قزاریب سارغایب
 که قاجیب پنهان بولوب هم ماه تابان تترایور
 دفع ایتیب بولماس اولومی مال بیرب لشکر ییغیب
 بوسیدین وهم ایتیب خان بلکه سلطان² تترایور
- 75 کونکلونا توشکان دین اوترو سرگک وهمی ناگهان
 زلزله ایلاب بسی کوه ویابان تترایور
 ای شریفی مستعد بولماق کراک اولماس بورون
 یوقسه دیماکدین نسود این تترایور آن تترایور
- 80 کفار بو جادئه گردون دین خوش حال بولوب بو واقعه دنیای دون دین سورونوب اول
 کافر بی دین و اول مشرک باکبرو کین و اول مفسد روزکار و مقشن فلک زرنکار و ثانی
 اثنین شیاطین و پیشوای لشکر ملاعین ایبان³ بی ایمان فرعون صفت و عمرود هیئت برله اوزی
 بشلاب لشکر انبوه گران سنک بسیار وعسکر مکروه باتوب و تفنک بی شمار تخمیناً سکز یوز
 مینک لشکر برله الدین یقطعون ما أمر الله به ان یوصل ویفسدون فی الارض اولنک هم الحاسرون⁴
- 85 دورلار کیلیب بلده محروسه قزان شهری نینک گرداگردی احاطه ایلاب محاصره قلیب قوندیلر
 لشکر کفار ازمورو ملخ کم نیستند نسل یا جوح اند و آدم نیستند
 غزل:
- عجب برجای عشرت دور جهانده بو قزان شهری
 مویننک تیک بولماغای علمدا بردار الامان شهری
- 90 قزان تیک شهر معموری تیولماس دنیادا هرکز
 قزان دین آش ایجادورلار نچاقلی⁵ بو جهان شهری
 بو برملکی ایرور قلمیش ابا عن جدخان لاردین
 ایرور بو ییر همیشه دنیادا خان ابن خان شهری

1 Cod: بارجان

2 Yani Osmanlı padişahı.

3 Yani İvan IV, Müdhiş İvan

4 Q XIII, 25

5 «Niçaqlı» Kazan türkdesi.

بیرین یورتین ساتیب¹ برماس آتاسی نینک یساقینی²
 نچوک³ کیلگای اوشول ملعون، ایماس دور بو ایبان شهری⁴

95

(62 a) شریفی کیتا بویردین غزاة امیددی گر بولسا
 بوکوندین سونک دیگای لار کیم بودر صاحب قزان شهری.
 بردروازده بو مملکت نینک ستونی بو خلیق نینک ره نمونی مرحوم پولاد بیک نینک
 اوغلی مای بیک برله نور علی میرزا زید قدرها مردان جنک آزمایی و مرد افکن
 وجوانان دارا و اسکندر شکن لاری یغیب قاشیدا آلیب تورور ایردی

100

شعر:

مبارزلر تورور صف صف قاشیدا
 قویو بن تاج نصرتی باشیدا

ایرور میدان آرا هر بری بر شیر

اورورلار هر زمان دشمن غه شمشیر

105

تقی خان مورچالیداکی⁴ دروازده⁵ بهادرلیق میدانی نینک صفدری دلاورلیک پیشهسی نینک
 غضنفری قوزیجاق اوغلان زید اقتداره

شعر:

کورسا کفار ایله هر کیم حرب ضرب ایامیدا
 دایما اسلام شمشیرین قولیدا استوار

110

دیماکای اول کیشی هر گیز عمریدا برکز تقی

لافتی الآ علی لاسیف الآ ذوالفقار⁶

اول هم بولسا جوانان هنرپیشه ودلاوران صواب اندیشه لاری قشیدا آلیب تورور ایردی.
 تقی بردروازده دلاورلار اهلی نینک سروری بهادرلیق معرکسی نینک سکندری آق محمد
 اوغلان زید عمره

115

بیت:

ایرور بزم ایچره جم رزم ایچره رسته

بویردین بولماسون هیچ سایهسی کم

1 Cod: Salib ihtimal rehin koyarak demek istiyor,

2 Yani Rus çarı Ivan IV, Altınorda hanlarına ecdadları devrinden beri ödedikleri

"yasaq" vergisini.

3 Nicük, nasıl.

4 Yani bu Kazan şehri "İvan" (yani Rus) şehri değildir.

5a Cod: موچالیدا که

5b Yani kale surunun melike Süyünbike ve oğlu Ötemiş Gerey'in bulunduğu burcun altındaki kapısı.

6 Yani Quzıçaq olğan hayatında hiç vakit «erlerin eri aneak Ali'dir, kılıçların en keskini ancak "Zulfaçar"dır dememiştir. Yani ben Aliden daha kahraman, kılıçım "Zulfaçar" dan daha keskin diye bilecek çapta bir kahraman demek istiyor, nasıl ki Qulunçaq = Quzıçaq destanında da öyledir.

شعر:

ای زنک گردن قرشش چرخ نیل زنک
خورشید مهرگه بود در میان زنک

120

هر کیم اوق آتسا لشکر کفار یوزیکا
دیسان آنی اوق تیور کیم ایررور تفنک.

125 تقی بردروازده نسل سید المرسلین قطب الاقطاب سید آنا نبیره سی مرحوم و مغفور
سیدینک اوغلی قول محمد سید دام فضله باشلاب جوانان درویش شعار و صوفیان ریاضت

آثارلارنی بیغیب آیه کریمه قل اننی هدانی ربی الی صراط مستقیم دیناً قیماً ملة

اراهیم حنیفا¹ مفهومیدين فرحناک و آیه شریفه ان الدین (62 b) عندالله الاسلام² معنی سی برله

130 نشأناک بولوب حق سبحانه و تعالی درکاهیفه سینینیب حضرت رساک پناهی روحی باشلیغ

جمیع انبیا و رسل ارواح لاریدین استغانه قلیب باباسی سید آتا قدس سره روحی دین هم

اذا تحیرتم فی الامور فاستعینوا من اهل القبور³ مقتضی سنجه مددو معاوت استاب غزات

آطیغه آتلایب جنک اسبابی مهیا قلیب کفار ساری یوزلانیب حاضر و ناظر بولوب

135 تورور ایردی .

تقی بردروازده دارارایت واسکندر درایت رستم مثال و بهرام امتثال باربولسون آتالیق

شعر:

الهی دنیادا اول بار بولسون همیشه فتح نصرت یار بولسون

بهادرلیق داهم بولسا کی⁴ یوق بکون تاپسا شهادت هم غمی یوق

140

اوز توابع و لواحق لازمی برله تورور ایردی .

تقی بردروازده شهر بیکی بلغار و لایتی نینک حاکمی قره عیون السلاطین دره صدف

العز و التمكن مدير امور الممالک السلطانیه مفتح ابواب الخزان الخانیه سلالة الامرا

بی بارص بیک زیله قدره نینک بهادرلیق غیرتی حرکت کاکلیب دلاورلیک یوراک تیرانیب

هر زمان دیر ایردی کیه

145

1 Q VI, 161

2 Q III, 19.

3 Mevzu yani uydurma bir hadis.

4 Yani noksan ve aybi

قطعه:

من نه آن باشم که روز جنگ بینی پشت من
آن منم کاندن میان خاک و خون بینی سری

150 هرکه جنگ آرد بخون خویش بازی میکند
روز میدان آنکه بگریزد بخون لشکری.

بعض دلاوران نامدار و پهادران کام کار نارنجی¹ بیک و آی کلدی بیک و آق متای بیک
و جماعه حاجی را نصرهم الله هر یرده کقفار بته کار هجوم قیلسالار اول یرکا اوزلارین

155 یتکوروب جان و دل برله مدد و معاونت بیبریب کقفار سیه کار برله محاربه و مقاتله قیلیب
کافرلری ییقیب سونکولارین² سندریب غازیلیق (63 a) تشریفاتی برله مشرف ایردی لار.
القصة ایکی لشکر بری یریکا محاربه و مجادله و مقاتلهغه قرشو توردیله.

مشوی:

160 درون صف دران صف پرکشیدند
زماهی تا به لشکر کشیدند

سپاه کوه پیکر فوج بر فوج
چنان در روی دریا موج بر موج

165 سراسر باستانها زره رستم
ز سر تا پای در آهن شده گم

کرفته هر طرف شیران جنگی
کان چاهی و تیر خذنیکی

170 بر سیل تواتر ثابت و محقق بولوب ایردی کیم کفاریننکک اشکریدا اون بر اوتلوغ
توب بار ایردی بر یخشی توبچی هم قاچیب کلیب ایکن ایردی اول توب لاریننکک هر بر
اوتلوغ چادره سی³ تخمیناً قران تاشیفه بتان⁴ بار ایردی اولوغ لیغی آط طوره سی⁵ چاقلی
ایردی اول یادره ایچیدا انواع طلسمات و اجناس تصرفات لار قیلیب ایردی لار کیم عقل

1 Cod noktasız. Narrıq Bek olacak, destan kahramanı Çura Batırın babası.

2 Cod: سوکولارین

3 8 yaduh yahut yادره یی Rudloff, Wb III, 376rusca "yadro" kelimesini Kazan telâf-fuzu olarak izah etmiştir.

4 Yani Kazan ölçüsüyle bir batman, 32 kilo.

5 Torba

175 افلاطون حیران قالوب فهم ارسطو متحیر و سرکردان بولغای ایردی. اول یادره لار تیشیدین¹ تمورل برله قورشاب یزلار² برله توقوب ایچیده نفت سید قیوب کوگردلار سالیب کیچکنه توفالکلار راست قیلیب ایچیندا تورت بش قورغاشیندین یادره لار سالیب مضبوط و مربوط و محکم و مستحکم قیلیب قرانکغو کیچهلاردا کیم آتار ایردی لار دیکای ایردینکیز کیم 180 کصیب منالما فیہ ظلمات ورعد و برق³ تیو.

تقی اول اوتلوغ یادره لاردین کیچهلاردا سالیب چیقنان هواداغی اوچقون لارنی خیال میلغای ایردینکیز کیم کوکلارداکی کواکب ثابت و سیارات لارنی پارچاسینی یرکا توشتی تیو. اول اوتلوغ یادره لار کیچهلار شهر ایچیدا هر یرکا کیم توشار ایردی هیچ کیم ایرسانینک 185 عرصه سی یوق ایردی کیم آتینک یویشنه⁴ باروب سوندرغای.

بیت (63 b):

کرچه هر اوتخی کیلیب سوندرسا بولغای سوقیوب

بویالیغ اوتنیکی هم سو برله بولماس سوندروب

190 اماّ بمض جوانان باجرات و دلاوران باهت المرءیطیر بهمته دکان تیک⁵ اوزلارین اول اوتغه سمندر تیکین سالیب باستغانت ملک متعال واستشارت عقل فعال برله اول اونجی انداغ سوندرور ایردی لارکیم آتارو علامت لری قالماس ایردی.

شعر:

195 سوغه بالیق اوتغه سمندر کراک

ایش کونیدا مرد دلاور کراک

ایرکیشی کا هت اگر بولسایار

عاقبت الامر مرادین تبار

200 تقی دورت بیش هوایی توب لاری هم بار ایردی هر بر یادره تاشی برکوه پاره ایردی هر وقت کیم اول توب لار آتیلور ایردی اول یادره تاشی قوه قسریه محرکه برله قوش تیکین اوچوب کالطیریطیر بجناحه هواغه کیم چیهار ایردی وتری الجبال تحسبها جامده وهی تمرمر السحاب⁶ دایره افلاکده بر نقطه تیکین بولوب هوادا یعنی جو السهادا یوروب قوه

1 Yani dışarısından, cod باشیدین

2 بز bakır. Kazan şivesi.

3 Q II, 19.

4 Yani یاوقیشنه yakınına.

5 Yani değendik, demek gibi.

6 Q XXVIII, 88.

205 قهرهسی توکان کان سونکرا میل طبیعی سی برله کیم توبان اینار ایردی باد صرصر دین
تندراق قضا و قدر اوقیدین تیزراق اینیب
شعر:

قضا چون زگردون فرو هیشت پر
210 همه زیرکان کورکشتند و کر

هر بیرکا توشسا ویرسل الصواعق فیصیب بها من یشاء¹ منطوقه سینجه اول ییرنی بوزوب ییقیب
هفت طبقه زمین دین اوتار ایردی.

شعر:
215 زبالاچو سنکی بزیر آمدی زکاو زمین² بانک شیر آمدی
بیت:

کویا آتی سُماکِ وایندی تا فَرَقِ سَمکِ

مکن ایرماس دورا بو ایش نینک مینکدا برو صفن دیمک

220 وسایر ضرب زن لارکا و توفنک لارکا حساب سان یوق ایردی بوتوب لار نینک صاعقه آسمانی نینک
لهمناک آواز لارینه خلایق و همناک بولوب وتری الناس صکاری و ما هم بسکاری ولکن عذاب
الله لشدید³ (64a) بربری تانیاس تیک بولوب ایردی لار لکل امرء منهم شان یغنیه⁴ ییزلار
حیران و متحیر بولور ایردک کیم حق سبحانه و تعالی بو کافر بی دین و مشرک با کبرو کین کا
بو اساس دبدبه و بو لشکر و عسکر بو حشمت و سلطنت بریب بنده نوازیلق قیلغاننا.
225
شعر:

سبحان من تحیر فی ذاته سیواه فهم خرد بکنه کالش بُرده راه

شعر:

230 ای کریمی که از خزانه غیب گبرو ترسا وظیفه خودداری
دوستا نرا بکا کنی محروم توکه با دشمنان نظرداری⁵
القصه ایکی لشکر غرق آهنین بولوب بربریکا قرشوتوروب محاربه و مجادله کا مشغول بولدی لار
بیت:

235 میان دو دیوار آهن بنا
یکی کوچه آموز شهر فنا

1 Q XIII, 13.

2 Yani yeri buynuzunda tutan efsanevi öküz.

3 Q XXII, 2

4 Q LXXX, 37

5 Saadî'den.

شعر:

در آمد دو لشکر بجنیش چو کوه
کزان جنبش آمد جهان را ستوه

زغریده ناله کرناى

240

در افتاد وتب لرزه بردست وپای¹

اون کون انداغ اوروشلار بولدى کیم کویا حشرو نشر ایردی.

مصراع:

آن² تیکین غوغا ایردی کویا محشر

245

چکچاک خنجر بکردون رسید

زشر قزان خون بیچون رسید

250 بحمد الله والمنة و على نبيه الصلوة والتحية توفيق الهمى و تأييد تا متناهى همطريق و
عناية رب العالمين قرين و ملائک ناصر و معين بولوب آية كريمه وهو يعلم اينما كنتم صدای

روح افزاسی مسلمانلار زینک مسامع لاریقه يتشيب آية كريمه ان ينصر کم الله فلا غالب لكم³
مقتضى سنجه و لقد نصر کم الله فى مواطن كثيره⁴ معنی سی صورت پذیر بولوندى کفار

بدکیش و خطا اندیشلارنى انداع قیردی لار کیم آثارو علامت لری صحیفه روز کار دین محکوک
255 و مفکوک بولدى فقطع دابر القوم الذين ظلموا و الحمد لله رب العالمين⁵ قلعه نینک ایکی یازسیدا

کفار سیه کار انداغ اولوب⁶ طعمه سکان و لقمه کُتُرک و خُرسان بولوب یاتور ایردی لار

کیم (64 b) آياى بسارغه برچولا⁷ یرتابولماس ایردی. فترى القوم فيها صرعى کانهم اعجاز
نحل خاويه فهل ترى لهم من باقيه⁸.

شعر:

260

فتاده در آن بهن دشت درشت

سرنا تراشیده چون خار پشت

القصة . مونونک تیک اوروشلار اون آلتی شبانه روز متصل لاینقطع بولدی. اون بشنجی

1 Firdevsî'den.

2 Satır 11 de de olduğu gibi burada da türkçe «O» yerine farsça «an» kullanmış

3 Q III, 160.

4 Q IX, 25.

5 Q VI, 45.

6 Cod. ادوب

7 Bu Kazan ve Tümen türkçe bir kelimedir. Manâsı bir büyük kepçe, söğüt dallarından örülmüş kepçe. (Radloff Wb. III, 2023: Schöpflüffel), Kşagarcada «çuyile». Yani, ayak basmak için bir kepçe kadar olsun yer bulunmaz.

8 Q LXIX, 7.

265 کون لشکر کفار تبه کار مخدول و معزول و مردود و مقهور بولوب قايتی الحمد لله الذی نصر عبده واعز جنده هزم و الا حزاب وحده.

بیت:

بخت و دولت بکاردانی نیست

جز بتأیید آسمانی نیست

270

قطعه:

ساقلاسه هر کیمنی دوشمن دن خدای لم یزل
حاجت ایرماس دور انکا کیماک زره, عالی حصار

275 ساقلاماس بولسا تقی (یوق) بو ایکاودین منفعت

سقلاسا ممکن ایماس بر قیلنی کسماک¹ ذوالفقار

رجا و کبرم ارباب تحقیق لاردین و امید الطاف اصحاب توفیق لاردین اول تور کیم
هر محل بو «ظفرنامه» بو صاحب دولت لارینک² منظور نظرلاری بولونسا بو فقیر کیم

280 مغترف دور عجز و قصوری منتصف و منصف دور کنه و عصیان برله آیتنک مرادینه
فاتحه با اخلاص درینغ قیلماغای لار رحمة الله عبداً قال آمینا.

وقعت هذه الواقعة فی شهر محرم الحرام سنة سبع و خمسين و تسعمایه منشی هذا الانشا
الغرا و مسود هذه الصحيفة البيضاء افقر العباد شریف حاجی ترخان.

Burada zikr olunan hâdise, yani IV. İvan'ın Kazanı 1550 senesi başında muhasara edip muvaffak olamayıp dönmesi, Ruslar için bir şerefli iş olmadığı için Rus tarihçileri bundan ancak "karlar erimeye başladığından Çar belki yollar kesilir mülâhazasıyla geri döndü" diyerek kısa geçerler (Karamzin, 1892 neşri, VII, 75; Solov'yev, Obşç. Pol'za neşri, VI, 65-66). Ben *Türk ve Tatar tarihi*, Kazan 1912, s. 231 ve Hadi Atlası *Kazan Tarihi*, 224-236, *Süyünblke*, s. 20-25 bu meselede yegâne kaynağımız Rus vakanuvis ve muverrihleri olduğundan şehir müdafaasının çok çetin ve kahramanca olduğuna dair Şerifi'nin verdiği malûmattan haberdar olmamışızdır. VI. İvan muhasaraya Şubat 13 te başlamış, 11 gün devam eden savaşların neticesinde 25 Şubat ordusunun başında Kazanı terk edip gitmiştir. Şerifi ise bu muhasara'nın 16 gün devam ettikten sonra 17. günü İvan'ın muhasarayı bıraktığını kayd etmiştir. Zaten Rus ordusunun mühim kısmı şehri daha Şubatın başlarında muhasaraya başlamıştı. Şerifi bu hâdisenin 957 Muharrem

1 کسون daimi oldi.

2 Yani Osmanlı Sultanı (Kanunî Süleymana) ve vezirlerine.

ayında vâki olduğunu kayd etmekle yetinmiştir. Bu ise 1550 Ocak 20 ile Şubat 18 arası demektir. Safa Gerey Han 1549 Martında ölmüş, yerine üç yaşındaki oğlu Ötemiş Gerey geçmiş, bunun naibi sıfatıyla annesi Süyünbike hanlık etmiş, filen hükümet Kuzyıçak Oğlan'ın elinde kalmıştı. İvan'ın Kazanı işgal etmek istemesi Safa Gerey'in ölümü dolayısıyla hanlıkta gevşeklik hasil olduğu kanaatinden ileri gelmişti. Bunu Şerifi gibi Rus kaynakları da söyler.

Kazan şehir surununun kapıları altı olarak gösterilmiş, bunlar diğer kaynaklarda Han Kapısı, Atalık Kapısı, Tümen Kapısı, Kabak Kapısı, Muralı Kapısı ve Kırım Kapısı olarak sayılırlar. Ayrıca belki amme kapısı olmayan İzboli ve Alabuga kapıları da zikr edilmiştir.

Şerifi şehir müdafaasının kapılarda teşkilâtlandırılmış olduğunu ve müdafa kuvvetlerinin kumandanlarını zikr ederek onların tavsiflerini de vermiştir.

İlk olarak o vakit hayatta olmiyan Polad Bek'in oğlu Mamay Bek ile Nurali Mirzanın idare ettiği kapı zikredilmiş. Rus kaynaklarında bu Polat Bek "Rasov'ın oğulları" ile birlikte zikr edilmiştir (Hadi Atlası, s. 222). Bu Rasov yani Ras yahut Rast isminde bir beyin çocuklarından Yolbars Bey zikr edilmiştir (Atlası, s. 212). Nurali Mirza Nogay mirzalarından biri olacak, ismi Rus kaynaklarında Muralı şeklinde yazılmıştır (Atlası, s. 226). "Muralı Kapısı" da ona mensup olacak.

Şerifi'nin "Han Mürçeli" dediği, Rus kaynaklarındaki "Han Kapısı" olacak. Han'ın yani Süyünbike ile oğlu Ötemiş Gerey'in de beraber bulunduğu bu kapıdaki kıtafaın kumandanı Quzyıçak Oğlan adını taşımış. Bunu Rus kaynaklar "Kaşçak Ulan" demişler. "Ulan" yani "Oğlan" hanlar neslinden gelen prens demektir. Bunların bir çoğu Kırımdan gelen prenslerdi. Kazan'ın müdafaası muvaffakiyetli olmakla beraber asıl Kazan halkı (Bulgar-Çuvaşlar) arasında Rus taraftarı galip idi. Kırım ve Nogaydan gelen prens ve mirzalar ve maiyetleri (Tatarlar) ise şiddetle Rus aleyhtarı idiler. Neticede Kırımlı ve Nogaylılar Kazan'ı terk etmek mecburiyetinde kaldılar. Fakat Quzyıçak Oğlan ve Barbolsın Oğlan isimindeki prensler Rus tarafını tutan Çavuş'larla savaşta mağlûp olup, esir edilip Moskova'ya götürülerek idam edildiler.

Bu savaşlar çok kahramanca olmuş ve Quzyıçak da Narıx oğlu Çura Bâtır gibi, bir destan kahramanı kesilmiştir. Destan bu oğlandan "Qulunçaq Batır" ismiyle zikr eder, kendisinin Çura ile birlikte Kazan'ı Ruslardan kurtarmak için heyecanla Kırımdan yola çıkmaları, müşaa-releri, Çura'nın kız kârdesi Ay -Sulu'yu bu Quluçaq'a vermesi, Çura

Kazan'da iken Qulunçaq'ı bir defa Kırıma göndermiş olması, Çuranın karısı ile bu kızın onu Kazandan bir an için Kırıma getirmek için bir hiyle tertip etmiş ve muvaffak olmuş olmaları, "hanın" hazinesine ganimetler ve servet gelirse buna hanın "Kara Duvan"ın, yani maliyeci defterdarın sevindiği, şehir kapısına düşman gelirse işte kana boyanınca savaşaçağız diyerek buna Qulunçaq ve Çura Batırlar'ın sevindiği" ni anlatan şiirler meşhurdur (bu. Mühammed Osmanov, *Nogayskaya Xrestomatya*, Petersburg 1883, s. 24, 28; Berezin, *Turetskaya Xrestomatya*, II, Kazan, 1862, s. 56 vesaire). Şerifi bu Quzıçaq Oğlanı İslâm tarihindeki Hazreti Ali ile bir sıraya koymuştur.

Üçüncü kapıyı müdafaa eden Ak Muhammed Oğlan da Rus kaynaklarında Quzıçaq Oğlan'la ve her ikisinin çocukları birlikte zikir edilmiştir (Atlası, 239). Bu çocuklar, kraliçe Süyünbike Kazanlılar tarafından Moskovaya teslim edilirken rehine olarak onunla beraber gönderilmişlerdir.

Şehrin dördüncü kapısını müdafaa eden Qul Muhammed Seyyid de Rus kaynaklarında mezkûrdur (Atlası, s. 245). Bunun cediti olan "Seyyid Ata" Ahmed Yesevi'nin akrabasındandı, 1310 da Horezmde ölmüştür (bk. Köprülü Fuad, *İlk Mutasavvifler*, 105-7; Z. V. Togan, *Türkiyat Mecmuası*, II, 224). Şerifi bu seyyidi, "derviş meslekli gençlerle suflerin başında bulunarak" geza heyecaniyle küffare karşı savaşmış gösteriyor. Bizim için mühim olanı, Kazandaki seyyidlerin, Horezm ve Sirderya havzasındaki Yesevi şeyhlerinin "gazi" sıfatıyla ve müridleriyle birlikte Kazan'ın müdafaasına katılmış olmalarıdır, ki Kazan'ı bir "İslâm thughuru" sıfatıyla müdafaa etmek daha Gazan Han devrinden beri devam ede gelen bir gelenek olmuş olacak.

Beşinci kapıyı müdafaa eden Barbuhsın Atalık da "Barbolsın Oğlan" ismiyle Rus kaynaklarında geçmektedir (Atlası, 235). Bu zat her halde genç han Ötemis Geray'in dadısı idi. Şerifi onu dünyaya şöhret ve rütbeye ehemmiyet vermiyen, fakat Dara, Iskender, Rüstem ve Behram Gur çapında büyük bir kahraman olarak tavsif etmiştir.

Altıncı kapının müdafaası Biy Bars Bek isminde bir büyüğün uhdesinde bulunmuştur. Bu da Rus kaynaklarında (Atlası, *Süyünbike* s. 23) "Biy Bars Rastov" ismiyle zikir edilmektedir. Her halde babası "Rast" isminde bir bey imiş, ki eski Azak kalesi de Ruslar tarafından "Rostov" tesmiye edilmiştir. Rus kaynakları Biy Bars beyin 1551 de Qul Şerif Molla ile birlikte Moskovaya elçi olarak gönderildiğinden bahs ederler. Şerifi'nin tavsiflerinden bu zatın Kazanın şehir beki

(yani şehir emini) ve Bulgar iylâyetinin hâkimi (yani valisi), Kazan hanının haznedarı olduğu anlaşılmaktadır.

Şerifi Kazan,ın müdafaasında bir de Narıx Bek ve Ay Keldi Bek ve Aq Matay Bek isimindeki beyler idaresinde bir ihtiyat kuvveti bulunduğunu zikr etmiştir. Nerede gazilere yardım vermek icap ederse o yardımı bunlar veriyorlarmış. Şerifi'nin eserini kendi mecmuasına geçiren Türkiyeli zat bazı isim ve kelimeleri yanlış okumuştur. نارخ isminin نارخی yazılmış olması da bu müstensihin yanlışlığı olsa gerektir. Rus kaynaklarında "Narıx", destan kahramanı Çura Batır'ın babası sıfatıyla "Çura Narıkoviç" şeklinde zikr edilir. Bu savaşlarda Çura zikr edilmiyor, O, Safa Gerey'le bozuşmak neticesinde bir aralık Nogay ordasına kaçmış ve nihayet Safa Gerey tarafından öldürülmüş olarak zikr edilir (Atlası, s. 201). Şerifi'nin zikr ettiği Ay Keldi Bek de Rus kaynaklarında (Atlası, *Süyünbike*, s. 23) 1551 senesinde Kazanlıların Moskovaya prenslerden Hudaykul Oğlan'ın idaresinde gönderdikleri elçi hey'eti âzası sıfatıyla zikr edilen Ay Keldi Abız ile bir olsa gerektir.

Şerifi, 1550 Şubatındaki zaferle Kazan istiklâlinin katî olarak temin edildiğini zannetmiştir. Quzıçaq Oğlan ve Bar Bolsın Oğlan gibi Kırımli kumandanlar işe bu geçici muvaffakiyete aldanmayıp ciddi savaşlara hazırlanmak lüzumu üzerinde durmuşlar. Fakat bunların topladıkları yirmi bin kişilik mücahid tümenlerine asıl Kazanlıların girmemiş, şehir haricindeki Çavuşlar ise açıkça Moskova tarafını tutarak Kırımli ve Nogaylılarla savaşmış olmakla bu büyük müdafaâ tedbirleri suya düşmüştür. Quzıçaq Oğlan ve Bar Bolsın Oğlanların 5000 kişi başında Kazanı terk etmeleri hâdisesinden sonra da bu şehirde müdafaâ işleri şehirdeki Tatarlar'ın Kırım, Nogay vesaire yerlerden gelen mücahidlerin müşterek hareketi mahiyetini muhafaza edebilmiştir. Fakat o artık 1550 başında IV. İvan'ı utanç içinde çekilmeye mecbur eden kuvvetini kaybetmişti. Neticede Ruslar 1552 de daha fazla Alman topu ve 50,000 "hademe Tatar" ile yeni bir sefer açıp Ekim 2 de Kazanı işgal edebildiler.

Şerifi'nin dili bazı yerde Kazan-Tümen Tatar şivesini aks ettirmiştir. (Birge, tutuş, tizgia, aş içe, çaqlı, niçaqlı, yitkirib, yiz, yedre, uçur, tüşti, su quyub sündirüy, tükengen, tüben, üter, qırdı, ayaq basarga bir çola yer tabılmas). Bu da 14. asır başlarında dahi Bulgar dilinde konuşan yerli Kazanlılar da bu şehirde "Müslüman kavm-i Tatar" çoğalınca Tatarların dili umumî konuşma dili olarak yerleşmiş olacak. Yani şimdiki "Kazan Tatar dili" Şerifi'nin zamanında şairlerin edebi

diline tesir edecek derecede umumleşmişti. Bununla beraber Şerifi'nin dilinde Osmanlı tesiri de vardır, bunu elbette Kırımlılar getirmiştir. Şerifi'nin dili umûmiyetle Alishir Nevâyî üslûbunda "mükellef Çagatay" edebî dilidir. Yesevî tarzı basit Türk şiirlerinde görülen "Qul Şerif" yahut sadece "Şerif" mahlaslı şiirlerin Şerifi'nin eseri olamayacağı âşikârdır. "Ba-qırgan" kitabının basma ve yazmalarında 36 kadar kaside bu mahlasla yazılmıştır. Bu Muhammed Qul Şerif, yahut Şerif'in kim olduğu da malûm. O kendisini "asılımnı sorsañız, Yafes oğlu Özbekmin" diye tarif etmiş, Buhara Astarhanlılardan Abdülaziz Hanın zamanında yaşamış ve 1190 h/1697 m. de vefat etmiş Muhammed al-Hüseyni ismindeki bir Yesevi şeyhidir. Kendisinin "Huccet al-zâkirin" isminde farsça ve türkçe karışık eseri ve "Divan-ı Şerifi" ismini taşıyan farsça ve türkçe divanı Ali Emîri Kütüphanesinde Raşid Efendi kısmı 372 numarada mahfuzdur. Fakat Ahmed Yesevi'nin *Divan-ı Hikmet* antolojisine dahil basit türkçe sûfi şiirleri arasında (İstanbul 1882 neşri, s. 255 ve tekrar edilerek s. 264) "Şerifi" mahlaslı 18 mısradan ibaret bir "hikmet" vardır. Dili öteki "Qul Şerif" inkinden daha düzgün olduğu gibi, Kazan Tatar şivesi izlerini de içinde bulundurmaktadır (meselâ tuygan, süygen, üt-kerdiñ, çürür, tilmirir). Bu şiir belki de bizim "Muhammed Şerif Hacıtarhani"nin eseri olabilir. Şerifi farsça şiir yazabilmiş, Firdevsi dahil, İran klâsik edebiyatına da vakıf olmuş, arapçası da düğün, Kur'andan nakilleri de yerinde. Kendisi riyaziyattan haberdar ve bir fizik ıstılahı olan "harakat-i qasriye" tâbirini kullanmıştır. Eserde şimal ülkelerinde yazın geceler aydın kalmakla yatsı namazının vakti gelmiyor, bu yüzden bu namaz buralarda sâkit oluyor şeklindeki ve 19. asırda bir daha canlanmış olan nizalı mesele Şerifi'nin zamanında dâhi Hafizeddin Nesefî nazarîyesine uygun bir şekilde yayılmış imiş.

Türk tarihine dair 1912 de neşr olunan eserimde (s. 198) Bulgarlara dair kaynakların verdiği malûmatı hülâsa ederken bunların savaşıclıktan çok uzak, "eğilen boyununu kılıç kesmez" şiarına uyan tüccar unsur olduğunu anlatmıştım. Bunlar Ruslarla, İslâmiyeti yaymak için değil, ancak müdafaa maksadiyle savaşmışlardır. Şair Şerifi ise (satır 20-55) Kazanlıları "müddet-i medide ve ahdi ba'id den beri," bilhassa Safa Geray Han zamanında, Rusyaya karşı akınlar yapan, ganimet ve esir getirmekten, din için cihad maksadiyle savaşmaktan haz duyan çok cengaver unsur olarak tavsif eder. İtalyalı Paul Jovi 1526 senesine ait yazısında Kazanlıları Rusya ile iyi geçinmek isteyen çok müsalemetperver bir unsur olarak tavsif etmiş; halbuki aynı senelerde Kazan hanlığına dair Alman elçisi Herberstein tarafından yazılan yazılarda Çuvaşların Tatar ordusuna okçu sıfatıyla celb edildikleri, Kazan Tatarlarının

ise tam bir siyasî ve askerî unsur olduğu, savaşçılıkları, Altın Ordanın diğer Tatarlarına nisbetle daha medenî ve yerleşik oldukları anlatılmıştır. Hacı Mahmud Efendinin 3394 mecmuda "Astarhan Seferi"ne dair nakl olunan Osmanlı kuyudatında "Kazan Tatarları" çok siyasî ve "aktif müslüman" unsur olarak tavsif edilmiş ve Osmanlı devletini Rusyaya karşı büyük siyaset takibini ve bu maksad uğurunda Volga ile Don nehrini birleştirerek Gilan ve Tabaristan sahillerini, yani Hazar Denizi sahasını tam Osmanlı nüfuz sahasına almayı teşvik ettikleri ve Osmanlıları kandıra bildikleri zikr edilmiştir. Tezad halinde görülen bu kayıtların her ikisi doğrudur: "Müsalemetperver" olanlar ülkenin eski sekensei olan "Bulgarlar"; çok "harpcu gaziler" olarak tavsif edilenler ise Çengizliler devrinde müslüman olan ve Kazan şehrini tesis eden "Tatarlar" idiler. Şimdi toplu olarak neşr edilen mezar kitabeleri de Kazan ve Bulgar mintakası müslüman ahalisinin iki zümresini vazih olarak belirtmektedir: bir kısmı 14. asır ortalarına kadar devam eden bulgarça (çuvaşça) kitabelerdir, ki kûfi hattı ile basit taşlar üzerine yazılmışlardır. Hatta Bulgarlarla evlenmiş olan "Tatar" yahut "Türkmen" kızlarının mezar taşları da böyledir (Yusupov, levha 7 ve 41). Diğer kitabeler Horasan ve Azerbaycanda İlhanlı ve Tümürlüler devrinde görülen zarif ve mükemmel sanat eseri olarak yapılmış, doğu türkçesi ile yahut arapca nesih veya sülüs yazısı ile yazılmış eserlerdir. Bunlar "Tatar"ların eserleridir. Anlaşıyor ki "Tatar" kelimesi, ilk Osmanlı devri Anadolu'da da görüldüğü gibi "Moğol" demek değildi. Bu kelime Karahıy ve Çengizlilerle birlikte Doğudan gelmiş Doğu Türkleri demekti. Kitabeler gibi Şerifinin şiirleri de bu şivenin özlüğünü belirten kelime ve ifadeleri bize kadar getirmiştir. Böyle kitabelerden "Eski Kazan" mezarlıklarında bulunan 900/1494 tarihii mükemmel birisi de zamanımıza kadar gelmiştir (Yusupov, levha 54). Ben evvelce neşr ettiğim eserlerim de (*Türk-Tatar tarihi*, 1912, s. 181 ve *Giriş*, s. 64) Kazanlılara Tatar isminin bir yanlışlıkla ve Rus tesiri ile itlak olunduğunu zannetmiştim. Osmanlı kaynakları, benim bir çok diğer yanlışlığım gibi, bu yanlışımı da tashih etmek imkanını verdi. Kazanın Ruslara karşı savaşlarını yaşatan en aktif unsuru bunlar olunca, daha 16. asrın ortasında, Osmanlılar arasında: "Kazan-Tatarı" ismi eski "Bulgar" isminin yerine tutmuştur.

Şerifi'nin eseri münderiç bulunan 2348 sayılı mecmua bundan başka Lami'nin Gülistan şerhi, farsça, türkçe lûgat gibi eserleri ihtiva et-

¹ Elde mevcut ve üzerinde tarihi olan son bulgarça kitabe 756h / 1355 tarihini taşır.

mektedir. Yazının muhtelif yerlerinde 970 senesi Cemaziyülevvel ve Cemaziyülahir aylarında yazıldığını gösteren kayıtlar vardır, ki 1563 senesinin başı demektir. O halde Şerifi'nin eseri bu mecmuaya 1550 başında yazılışından ancak 13 sene sonra sokulmuş demektir. Eserin ehemmiyeti o zaman orta Volgada gelişmiş olan Doğutürk edebiyatı nümunesi olmaktan maada Kazan şehri müdafaasının bir mahallî hareketten ibaret olmayıp Kırım, Astarhan, Nogayistan ve Sırderya havzası gazilerinin toplu bir hareketi olduğunu da vazih olarak göstermesi ve aynı zamanda bu hareketin daha 14. asır başlarında batı Altınorda Hristiyan unsurunun kuvvetlenmesine karşı alınan tedbirlerin devamı mahiyetini taşımış olduğunu belirtmesidir. Bu hareket Orta Volga sahasına Tebriz ve Herat taraflarında Cengizli ve Temürlüler tarafından geliştirilmekte olan Müslüman Türk kültür hareketlerinin yayılmasına saik olmuştur. Çura Batır, destanında bu «gaza»nın idealini «ilerlemekte olan gâvurun, manastırlarını yıkmak, yerine ak mescitler yapmak, bunlardan Allah ismiyle ezan okutmak» olarak tarif eder. Neticede yalnız Volganın «kayıkçıları olan Çuvaşlar» değil, Viyatka'dan Nijni-Novgorod'a kadar geniş sahanın sekenesi olan «okçu Çermişler»de, Herberstein'in belirttiği gibi, tam olarak müslüman olmuşlardı; nasıl ki bunlar Kazan'ın Ruslar tarafından işgalini müteakip Türkiye hükümetinden, eğer şehri kurtarmak isterse 66000 askerle yardım edeceklerini bildirmişlerdi. Kazan Tatarları Volga-Don kanalı inşası hakkında Osmanlı devletine teklifte bulunürken, Astarhan'ın işgali ve yolların kapanması dolayısıyla aynı şekilde teklifte bulunan Hiyya ve Buhara hanlarına¹ takaddüm etmişlerdi. Kanuni'nin 1535 te başlıyan Rus aleyhtarı aktif siyasetinden mülhem olarak canlanan Kazan Gazileri 1552 de şehrin işgalini ve 1555 isyanını müteakip Ruslar tarafından imha edildi veya Kırığa ve Urallara kaçtılar; 1563 de Volga-Don teşebbüsü ve Astarhan seferinin iflâsı, 1572 de Devlet Girayın ölümü, artık «savaşçı Tatarlar» yerine Rusların başlıca Kasım'da yetiştirdikleri «hademe Tatarlar» (slujiliye Tatary) zümresi Rus'un yanında aktif kuvvet olarak yer aldı ve bu büyük değişiklik 17-18. asır Başkurt isyanları sırasında tam tesirini gösterdi. Kazanda «gaza» ananesi 1298 da bu şehrin binası ile başlayıp 1550 ye kadar tam kudretiyle bir buçuk asır devam etmiştir.

P.S:

Kazan şehir ve vilâyetinin Temür'ün mektuplarında «Gazānī» ve Osmanlı vesikasında «Gazāniye» şeklinde arapça nisbet eki ile

¹ Halil İnalçık, *Bellelen* XII 369-73.

zikir edilmiş olması burasının "Gazan" isminde birisine nisbet edildiğini vazih olarak gösterir. Hacı Mahmud Efendi 3394 de Gazan Han'ın Bulgara gaziler gönderdiği tasrih edilmemişse de "Mahmud Gazan Han zamanında" müslüman olan Tatarlardan bir "cemaat"ın o zaman Kazan ismini alan maruf ülkeye "gazā" için gelip burasını "vatan" edindikleri ve "Kazan Tatarı ismiyle meşhur oldukları" tasrih edilmiştir. Bunlar ve dışarıdan gelen diğer "gaziler"ın buraya o zaman Azerbaycanda ve Horasanda yaşayan ve ora Türklerince benimsenen İran kültürünü ve istilahlarını beraberlerinde getirmişlerdir. Bunu komşu Tatarlarda, Nogay Başkurt Kazaklarda bulunmadığı halde ancak Kazanlılarda bulunan tâbir ve âdetler göstermektedir. Bunlardan yukarıda zikir ettiğimiz şehir hayatına dair "biste" kelimesinden başka mutfak tâbirleri (meselâ "beliş", farsça "balış" minder'den) içtimâî tabakalarda "mulla" dan "mollazade", "şeyh" ten "şehzade" ve "seyyid" den "seyyidzade" gibi Rus kaynaklarına dahil Kazan-Tatarçasının malı olarak zikir edilen ¹ tâbirler göze çarpmaktadır. 1526 senesinde Kazan'a ait bazı malûmat veren Alman elçisi Baron Herberstein ² Kazanda "seyyid" lere karşı gösterilen büyük ihtiram hakkında: Hanlar bunları istikbale çıkar, at üzerinde gelen seyyidin elini öper, diğer beyler onun atının dizginini, diğer eşraf seyyidin ayağını, avam ise sadece eteğini, yahut atını öperler demiştir. Bu da "seyyid" lere karşı Şi'iliğin tesiri ile Gazan ve Ulcaytu Hanlar zamanında başlayıp Azerbaycanda umumleşen mutena hürmetin kendisidir.

13. asırda Bulgar ülkesi ehalesinin ekseriyeti şüphesiz "Bulgarlar" dı, 14. asırda bu vaziyet değişti. Kuzey Bulgar Batu (Sayın) Hanın öz yurdu yapılıncı buraya Tatar unsuru kalabalık olarak yerleşmiş görünüyor. Çünkü bu hanın "büyük hatun" u Buraçın Hatun Reşideddine göre 70 kadar kola ayrılan çok kalabalık "Alçı Tatar" kabilesindedi. Bu hatunun ve hanın maiyetinde bu Tatarlar esas mesned teşkil ediyorlardı. Müslüman Bulgarlar Batu'nun torunları arasında İslâmiyeti yaymak hususunu ihmal etmemiş görünüyorlar. Batunun turnu olan Toktagu Han samani âdetlere sadık kalmakla beraber, müslüman Kongrat beyleri âilesinden gelen annesi Ulcaytu Hatun gibi, müslümandı ³ Bunun veliahdi olan oğlu İlbasar hakikî ve dindar bir müslümandı ⁴. Toktagu'nun yeğeni ve büyük Özbek Han'ın babası olan

¹ *Polnoye Sobranie Russkix Letopisieg*, XIX, 319.

² *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, 1862 rusça neşri, s. 146.

³ Murad Remzi, *Talfiq*, I, 500-501.

⁴ *Ayni eser*, I, 590, 502.

Togrulça da hakiki müslümandı. Toktagu'nun ve sonra Özbekin vezirleri olan Kongrat beyleri Salçuday Köregan ve Kutluktemür Küregan da müslümandılar. Elbette bunlar Gazan Han tarafından müslümanlığı yaymakta yardım edecek gazilerin ve propagandacıların kendi "yurd"ları olan şimalî Bulgara gönderilmesini memnuniyetle karşılamışlardır. Dışarıdan gelen Tatarlar "Sayın Han Yurdun" a eskiden gelmiş yerleşmiş olan Alçı Tatar gibi kabilelere iltihak etmiş ve müslüman Bulgar eşrafı da yavaşça bunların dilini kabul etmişlerdir.

Kazan ve Batı Sibirya'nın "Tümen Tatarı" dili 16. asırda da aynı şekilde birbirine yakın olmuş görünüyor. Şimal mıntakalarında oturan bu Tatarlarda köy hayatı ve ziraat az çok inkişaf etmişti. Ötemiş Hacı bunların Ural taraflarındakine "Mangit karyeleri" demiştir. Kazanlıların Bulgar; Tümenlerin Nayman kültüründen² mülhem oldukları görülüyor. Anadoludaki Tatarlar için Hafız Abrû "Qara-Tatar Türkmenleri" demiştir³. Muhakkak ki mongolça değil, doğu türkçe konuşmuşlardır⁴ havzasında da "gümüş ötülü" Alaçqın Tatarları olmuş. Kazan Tatarlarında Doğu Türk edebiyatı inkişaf ettiği gibi Tümen Tatarlarında da Temürlüler ile resim, sanat sahasında karşılıklı tesirler olduğunu gösteren emareler vardır⁵. Bunların Buhara ile temasları 16. asırdan sonra da devam etmiş ve İslâmiyetin propaganda merkezlerinden biri olmuş ve her hafta toplanıp "Mesnevi-Mevlâna" okuyan zümreler bulunmuştur⁶.

Islamic Culture in the Khanat of Kazan

In the Meçmua N. 3394 (61^a) of Hacı Mahmud Efendi Library (Süleymaniye) is preserved an one page record about the "Astarkhan Campaign" of Selim II in the year 1568. This record informs us that

¹ Nañanzî, *Tarix-i Mu'ini*, Tahran tabı, s. 82.

² Tümen'de "Tayburga Yurtu" Ötemiş Hacı'dan başka Rus kaynaklarında da zikr edilir. Bu Taybuga'nın Çengiz tarafından şimale atılan Nayman hanı Taybuga olduğunu belirten deliller vardır. (Vilyaminov-Zernov, *Kasım Tsari*, II, 386-92, Strogonovların toplattığı malfumat). Burası daha 17. asırda "Nayman memleketi" olarak haritalara geçmiştir (Sven Medin, *Southern Tibet*, I. levha 26, VII, levha 17).

³ British Museum, yazması Or. 1577, vr. 320.

⁴ Z. V. Togan, *Giriş*, 258, 663, 433; bu mevzu Uzun Yayladaki "Tatar mezar taşları" üzerinde araştırmalarla daha iyi aydınlatılacağı anlaşılmaktadır. Alaçqın Tatarlarının dili meselesi için bk. *Central Asiatic Journal* VII. 66.

⁵ *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, I, 1954, s. 84.

⁶ Murad Remzi, *Telîq*, II 433.

a group of the Tatars converted to Islam at the time of the Ilkhanid Sultan Mahmud Ghazan Khan proceeded to the country (on the Wolga) to combat the infedels (ghazā). They were also active after the fall of the "Kingdom Ghazani" (davlat-i ghazāniye), corresponded with the Ottoman rulers and caused them to establish a canal between the Ten (Don) and Atil (Wolga). It was said, that such an undertaking would very useful for the suply. of the (Ottoman) troops in Demir-Kapı (Derbend) and Shirvan and to increase the Ottoman power on the shores of the Sea of Gilan and Tabaristan. The town Kazan was, according to the later reports, in 1298 (thus during the reign time of Ghazan Khan) by a Khan named Ghazan on the place of "Eski Kazan" and after 104 years (i. e. 1402) was removed to Kazan, the capital of the Khanat. According to Tatar and Russian sources the basin of the Kazan River was the (summer) residence (yurt) of Batu (Sayın) Khan. The grandsons of Batu, Toqtagu, the son of this Ilbasar, and the brother Toğrulca were Muslims. Ghazan Khan obviously was interested in the strengthening of the preaching of Islam in this country as he was in north-western provinces of China in Kansu and Tanagut, the prince of the land of Aeende, the Muslim grandson of Kubilay. The main strongength of Batu were the Alçi-Taras, the tribe of his grand Khatun Buraqçin. The "Müslim Tatars" of Ghazan Khan had perhaps joined with these Alçi Taras, the court guards of the grandsons of Buraqçin-Khatun.

The Mecmua N. 2548 in the Zeytinoğlu-Library in Tavshanlı (near Kutahya) contains a 10 pages report of the Kazanian poet Sherifî (Hacı Muhammed Sharif Hacıtirkhanî) to Ottoman rulers about the successful defence of Kazan in February 1550 against the Tsar Ivan IV. The language of this "zafername" is an excellent Çagatay, namey in the style of Alishir Nevayî, but contains dispersed words, idioms and phrases in the local "Kazan-Tatar" dialect, which was, like the language of "Tümen Tatars" of western Sibiria and the Qaraand Aqtatars of Asia Minor of the 14th century eastern Turkish.

Together with the Tatars in the Khanat and in the town of Kazan itself lived the Muslim Bulgar-Çuvashes, in the 13th century, being certainly the majority of the population. Till the midst of 14th century the inscriptions of the unpolished "Bulgar-tombstones" were in Bulgarian Çuvash language written in arabic, kufi. After the year 756h/1355 we see the Müslim tombstones written exclusively in eastern Turkish. These "Tatar tombstone" are well polished in Irak or Khorasan Muslim tombstone style and carefully written in naskh or thlulth, sometimes

only in Arabic language. The Bulgar and Çuvash played passive role in the fights against the Russians. The "Kazan-Tatars" appear on the contrary as a political element, as religious soldiers (ghazi's), who assumed the Islamic traditions of the combat against the infidels, like the Ghazi's on the Byzantine-Frontiers (thughur) of Islam. Contrary to other Tatars, the Kazan-Tatars had more words borrowed from Persian in the field of urbanism ("bista" for Arabic rabḍ, suburb), culinary art, ("beliş", Persian baliş, biggest rice cake) agriculture and administration. They had more respect for the Seyyids, the descendants of the Prophet as described by Baron Herberstein in the year 1526. Such elements of Persian culture were brought to the northern regions of Bulgar certainly by the Muslim Ghazi's and other propagandists of Islam. The Seyyids mentioned by Sharifi were originally from Khorozm. Sharifi's literary language is the most important witness of the cultural influence of Herat in Kazan, the country which was in 13th century, as related by A. Shpilevsky, exposed to the great danger of being occupied by the Russian pioneer colonists.